

Fatime Yazıcı

<https://orcid.org/0000-0002-3079-6113>

Dr., Türkiye, yazici_ftm@hotmail.com

Atıf Künyesi | Citation Info

Yazıcı, F. (2025). 54 Numaralı Mühimme Defterine Göre (1-154) Tımar Sistemi Hakkında Bir Değerlendirme. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 12 (3), 164-177.

54 Numaralı Mühimme Defterine Göre (1-154) Tımar Sistemi Hakkında Bir Değerlendirme*

Öz

Osmanlı Divânında karara bağlanan hususlar üzerine padişahın onayı alındıktan sonra düzenlenen fermanların bir suretinin kaydedildiği ve zabıt hüviyetinde olan mühimme defterleri, muhtevaları itibarıyla birçok araştırma sahasını yakından alakadar eden bir özelliğe hâkimdirler. Mühimme defterlerinin tutulduğu Divân-ı Hümayun ise, devletin üst düzey karar organı olup, burada siyasî, içtimâî, askerî, hukukî, iktisadî gibi birçok konu görüşülerek hükme bağlanmaktaydı. İlave olarak söz konusu bu defterler, Osmanlı Devleti'nin merkez ve taşra teşkilâtındaki idarî ve askerî mercilerin müşterek ilişkileri, çalışma usulleri ve işlevleri hakkında önemli kaynak teşkil etmektedir. İnceleme konusu olan bu çalışma ise, 54 numaralı mühimme defterinin 1-154 sayfalarını kapsamakta, umumiyetle tımar sistemi ile alakalı hükümlerden meydana gelmektedir. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'nde A.DVN.MHM, d.054 numarayla kayıtlı, III. Murat (1574-1595) dönemine husul bulan defter, (H.992/M.1584) genellikle tımar sistemi, tımar tevcihi ve tatbikiyle ilgilidir. İncelemede, 54 numaralı mühimme defterinin ağırlıklı konusu ve Osmanlı Devleti'nde mühim bir yere haiz, tımar sisteminin işleyişi ve uygulamasına dair bilgiye ulaşmak kabil

* Bu çalışma yazarın “54 Numaralı Mühimme Defteri'nin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi (1-154)” adlı Yüksek Lisans Tezinden üretilmiştir.

olmaktadır. Etüt edilen defterdeki mevcut veriler ışığında, Osmanlı Devleti'nde büyük bir öneme sahip tımar sisteminin işleyişi ve tımar tevcihi hakkında bilgi vermek temel amaç edinilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Mühimme Defteri, Tımar Sistemi, Divân-ı Hümâyûn

An Evaluation of the Manorial (Tımar) System According to Mühimme Books No. 54 (1-154)

Abstract

The Mühimme books, which serve as official records, contain copies of imperial edicts (firmans) issued following the sultan's approval of matters resolved in the Ottoman Imperial Council (Divân-ı Hümâyûn). Due to their content, these registers are of significant interest to various fields of historical research. The Divân-ı Hümâyûn, where the Mühimme books were maintained, functioned as the empire's highest decision-making body. Within this council, numerous political, social, military, legal, and economic issues were discussed and finalized. Moreover, these registers are valuable sources for understanding the administrative and military interactions, operational procedures, and functions of both the central and provincial institutions of the Ottoman Empire. This particular study focuses on entries 1 through 154 of Mühimme books No. 54. The register, housed in the Ottoman Archives of the Directorate of State Archives of the Presidency of the Republic of Turkey under the catalog number A.DVN.MHM, d.054, dates back to the reign of Sultan Murad III (1574–1595), specifically to the year 992 AH / 1584 AD. It predominantly contains rulings related to the manorial (tımar) system, including the assignment and implementation of timars. The main objective of this study is to shed light on the functioning and allocation processes of the manorial (tımar) system, which held a crucial place within the Ottoman administrative and military structure. Based on the data contained within the examined register, it becomes possible to gain insights into how this system operated and was practically applied in the Ottoman state.

Keywords: Muhimme Books, Manorial System, Imperial Council.

Giriş

Osmanlı Devleti'nde tımar sistemine yönelik bir tahlilin yapılması, bu rejimin nasıl ve ne biçimde bir işlevsellik ortaya koyduğunu belirlenmesi açısından mühim olmuştur. Bu tertibat içerisinde mühimme defterlerinin önemi ise, muhtevası bakımından büyük kıymete sahip olduğu anlaşılmaktadır. Çalışmanın temelini oluşturan bu defterler divanda konuşulup neticeye varılan hususların suretini içermektedir. Her devletin işlerini görmek maksadıyla devlet merkezinde birinci derecede birer daireleri var olmakta, diğer İslam ülkelerindeki gibi Osmanlıda da Divân-ı Hümâyûn adıyla devlet işlerinden sorumlu merci olarak büyük bir divân bulunmaktaydı. Kayıtlara göre Fatih Sultan Mehmet'in ilk devirleri de dâhil olmak üzere her gün divan kurulmuş olup, daha sonraları divan içtimaları haftada dört güne indirilmiştir (Uzunçarşılı, 1988). Bunlara ilaveten sıkı bir merkeziyetçilikle yönetilen Osmanlı devlet idaresinde XV. yüzyıl ortalarından XVII. yüzyılın ilk yarısına değin en önemli karar organı

olan Divân-ı Hümâyûn, “Padişah Divanı” manasına gelmektedir (Mumcu, 1994). Sonraki tarihlerde sadrazamların konaklarında yaptıkları divân önem kazanarak zamanla Divân-ı Hümâyûnün yetkilerine sahip olmuştur. 1650 tarihinde sadrazamlara has konak tahsis edilmiş, Divân-ı Hümâyûn bürokrasisinin reisülkütüba bağlı kısmının burada da hizmet görmeye başlamasıyla divânın önemi iyice azalmıştır. XVIII. yüzyılda “Paşa kapısı”, sonraları ise “Bâbıâlî” adıyla anılacak olan bu merkez kısa sürede bütün devlet işlerinin görüldüğü, merkezî bürokrasinin büyük bir kısmının toplandığı yer haline gelmiştir (Ahışhalı, 1999). Divân işlerinin Paşa kapısına nakliyle divân-ı hümâyûn kalemleri ve bu merkezde mühimme defterlerinin de buraya aktarıldığı zikredilmiştir (Uzunçarşılı, 1988). İnceleme konusu olan mühimme defterleri divânda görüşülen hususların tutanak suretlerinin toplandığı defterler şeklinde adlandırılmıştır. Sözü edilen adlandırmanın bu defterler için kullanılıp genelleşmesi ise XVII. yüzyılın sonlarında meydana gelmiştir. Daha önce divân kayıtlarının olduğu defterler “*mîrî ahkâm defterleri*” veya “*ahkâm-ı mîrî*” şeklinde isimlendirilmiştir (Kütükoğlu, 2020). Özetle Divân-ı Hümâyûnda çeşitli işler hakkında bir hayli defter tutulduğu, mühimme defterlerinin bunlar içinde en önemlilerinden biri olduğu ifade edilmiş, divânın muntazam yapıldığı zamanlarda, her divân toplantısında müzakere edilen siyasî, malî, içtimaî, örfî idarî kararlarını ihtiva eden defterlere mühimme denilmiştir (Uzunçarşılı, 1988; Kılıç, 2003). Defterde mevcut kayıtlar asıl fermanların suretleri biçiminde vuku bulmuştur. Mühimme defterlerinde kayıtlı olan fermanlara “*Hüküm*” denilmektedir. Her kaydın başındaki ferman, bir kişiye yahut makama gönderilmişse muhatabının yani o kimsenin adı ya da makamın adı yazıldıktan sonra “...*hüküm ki...*” olarak ifade edilmiştir. Buna; “*Rum Beylerbeyi’ne hüküm ki*” (Mhm.d.054, 190.h), “*Diyarbakır’da Sinan Paşa’ya hüküm ki*” (Mhm.d.054, 217.h), “*Divriği Kadısına hüküm ki*” (Mhm.d.054, 302.h) gibi birçok örnek verilebilmektedir. Osmanlı’da Divân-ı Hümâyûn’un teşekkülünden beri burada alınan kararların bir suretlerinin kaydedildiği defterlerin ortaya çıkışı, Osmanlı Arşivindeki “Mühimme Defterleri” adı altındaki tasnifte bulunan defterler temelinde açıklığa kavuşturulamamaktadır. Zira bu defterlerin hangi tarihten itibaren tutulduğu bilinmemekle birlikte, mevcut olan en eski mühimmeler XVI. yüzyılın ilk yarısına ait olup daha eskilerinin henüz görülmediği zikredilmektedir. Osmanlı Devleti XV. asrın ilk yarısında arazi tahrir defteri tuttuklarından hareketle divân görüşmelerine ait defterlerin ihtimalle Fatih Sultan Mehmet zamanından başladığı belirtilmektedir (Emecen, 2005; Uzunçarşılı, 1988). Arşivlerde mevcut mühimme defterlerinin ilki 1553-1554 yıllarını, sonuncusu ise 1869-1905 tarihlerini kapsadığı vurgulanmıştır (Temelkuran, 1975). Bu çalışmada, Osmanlı Devleti müesseselerinin tarihi önemi açısından araştırılması elzem ve mühim konularından biri olan tımar sistemi çerçevesinde tımar tevcihi ele alınmıştır. Tımar

sistemi, sadece Osmanlı toprak düzeninin işleyişi bakımından değil aynı zamanda askeri teşkilatı hususundan da önem teşkil etmektedir. Söz konusu rejimin işleyişinde etkin olan mevzulardan biri de tımar tevcihi olmuştur. Bu çalışmadaki temel düşünce, konu ile ilgili 54 numaralı mühimme defterinin incelenmesiyle elde edilen veriler ışığında tımar tevcihâtı hakkında bilgi ortaya koyma amaçlanmıştır.

1. Tımar Sistemi ve Tatbiki

Osmanlıda devlete ait toprakların idarî ve askerî maksatla tahsisine dayalı sistem olan tımar, Türkçede *dirlik* (*dirilik*) ile eş anlamlı kullanılmakta, sözlükte ise “*bakım, ilgi*” manasına gelmektedir. En sade tanımıyla tımar; Osmanlı Devleti’nde geçimlerini ya da hizmetlerine ait masraflarını karşılamak üzere bir kısım asker ve memurlara muayyen bölgelerden kendi nam ve hesaplarına tahsil salahiyeti ile birlikte tahsis edilen vergi kaynaklarına ve senelik geliri 20.000 akçeye kadar olan askerî dirliklere verilen isimdir (İnalcık, 2012; Barkan, 1979; Tabakoğlu, 1999). Daha geniş ifadeyle tımar, herhangi bir toprak parçasının veya birden çok toprak parçalarının senede 20.000 akçeden az olan gelir miktarının muayyen bir görev ve hizmet karşılığında ve belli şartlarla bir kişiye münferiden veya birden fazla şahsa müştereken tahsisi hakkında kullanılan bir tabir şeklinde belirtilmiştir. Aynı biçimde yapılan tahsis miktarı 20.000 akçeyi geçer, 100.000 akçeye varmazsa buna *zeamet*, 100.000 ve daha fazla miktarda olursa *has* adı verilmekteydi (Sertoğlu, 1986, s. 338). Bu sistem, imparatorluğun gerek askerî-idarî teşkilatlanmasının direği olmuş, gerekse de mirî arazi sisteminin işleyişinde, köylü-çiftçinin statüleri ve ödeyecekleri verginin belirlenmesinde bilhassa klasik çağda (1300-1600) tarımsal ekonominin yönetiminde esas belirleyici etken haline gelmiştir (İnalcık, 2012). Bunlara ilaveten tımar sistemi Osmanlı’da üç önemli fonksiyon icra etmektedir. Bunlardan birincisi askeri işlev olup, devlet tımar rejimi sayesinde toplanması meşakkatli olan büyük miktardaki vergiyi toplayarak hiç harcamaya yapmadan muazzam bir ordu hazırlamaktaydı. İkinci fonksiyonu da devletin, ülkenin her tarafında hâkimiyetini bu askerlerle sağlamasıydı. Üçüncü görevi ise finansal tarafıdır ki, o dönemin şartlarından ötürü ülkenin tamamında malî bir teşkilat kurması mümkün olmadığı için devlet, eyaletlerden alınacak vergileri bu sayede rahatça toplayabilmiştir (Atik, 2021).

Selçukluda uygulanan ikta sistemi, Osmanlı Devleti’nde Türkçe *dirlik* veya tımar sistemi olarak zikredilmiştir. Sistemin esası devlet mülkiyetindeki toprakların, devlet tarafından tayin edilen birer devlet memuru olan ve maaşlarını tımarlarının gelirlerinden bizzat alan sipahilerin gözetiminde toprağın (*intifa*) hakkına sahip köylüler tarafından kullanılıp işletilmesi idi (Tabakoğlu, 1999; Zaim, 1999). Dirlik sisteminde toprağı işleyen ve fiilen üzerinde oturan halk

râiyyet olarak anılmaktaydı. Bunlar hukuken kiracı hükmünde olup, bu topraklardan alınan para öşür veya haraç değil kira sayılmıştır. Mirî topraklar has, zeamet, tımar olarak, bir hizmet karşılığında vezir, kumandan ve çeşitli tımar sahiplerine tahsis edilmiş, toprak devlete ait olduğu için tımar sahibi her zaman değiştirilebilmiştir. Çünkü hem tımar sahibi hem de, köylü toprakta mülkiyet hakkı ileri süremezdi (Zaim, 1999). Tımar verilmiş şekline göre tezkireli tımar ve tezkiresiz tımar olarak ikiye ayrılarak, geliri düşük olup beylerbeyi beratıyla verilen tımarlara tezkiresiz tımar, geliri yüksek olup tayini beylerbeyi tezkiresi ile Divân-ı Hümâyûn tarafından gerçekleştirilen tımarlara tezkireli tımar denilmiştir. Her sancağın geliri farklı olduğundan tezkireli veya tezkiresiz tımarlar için belirlenmiş rakam da birbirinden müteferrik olmuştur (Kurt, 1999; Mhm.d.054, 8.h). Tımar verildiği kişinin hizmetine göre isimlendirilmiştir. Bunlardan birincisi *hizmet tımarı* adıyla anılan ve kimi camilerin imamet ve hitabetleriyle saray hizmetlerinde bulunanlara mahsus olup, bu kategorideki tımarlar bazı araştırmacılarca *sivil tımarı* olarak da vasıflandırılmıştır. Nitekim bunlar içerisinde asesbaşı, mirahur, muhtesip, kadı, imam, hatip gibi askerî olmayan kimseler bulunmaktaydı. İkinci grupta *mustahfiz tımarı* denen ve mensup oldukları kaleyi korumaları karşılığı kendilerine tahsis edilen tımar olup, aslında askerî olmakla birlikte bu tür tımarlar kale komutanlarına ve kalede görevli askerlerle her türlü hizmetlilere verilirdi. Üçüncü tür olan *eşkinici tımarı* ise en fazla tımar çeşidi olup, tımarlı sipahi olarak adlandırılan tımar sahipleri, alaybeylerinin kumandasında sefere giderlerdi. Tımar sahiplerine Osmanlı tarih terminolojisinde *sahib-i arz* denilmekte, bu sahip öldüğü veya tımarı herhangi bir sebeple boş kaldığında, tımarı bir başkasına ya da eli silah tutabilecek oğlu varsa ona verilirdi. Tımar sahibi verilen yeri hiç bir şekilde kimseye bırakamazdı. Bu hususta kanunnâmelere kesin hükümler konulmuştur (Halaçoğlu, 2002). Buradan hareketle tımar topraklarını işleme hak ve vazifesine sahip olan reayanın idaresi, işletmeye nezaret ve vergilerin tahsili, sahib-i arz (toprak sahibi) kabul edilen dirlik sahiplerine bırakılmış, bu yetkinin ve sistemin denetlenmesi görevi kadılara aitti. Böylece çoğu sipahi olan dirlik sahiplerinin toprak ve reaya üzerindeki yetkileri hukuk çerçevesinde olmuştur (Tabakoğlu, 1999). Tımar sistemine en eski atıflar ise Osman Bey (1299-1326) ve Orhan Bey'e (1326-1362) kadar geriye gitmektedir. Sisteminin pratikte tatbikini sağlayan tahrir defterleri ve vakayinameler, Osmanlı Beyliğinin kuruluş yıllarında rejimin varlığına işaret etmektedir. Bunun örneği, Osmanlı'da tımar sisteminin uygulandığı eyaletlerde yapılan nüfus ve vergilendirilebilir kaynakları tespit amacı ile yapılan sayım olan tahrirlerde görülmektedir. Nitekim II. Murat (1421-1451'de) düzenlenen 1431 tarihli bir tahrir defteri de, tımar sisteminin XVI. asırda tanımlanan temel prensip ve özelliğine, bu dönemde kavuştuğunu belirtmektedir. II. Mehmet zamanında (1451-1481) Teke sancağında yapılan tahrir (1464) dair kayıtlarda,

Selçuklu Sultanı Alaeddin Dönemi'ne ait bir tımara atıfta bulunulması, yöntemin daha erken dönemlerde tekamül ettiğini göstermektedir (Acun, 2002). Yukarıda bahsedildiği üzere Selçuklunun etkisi görülen Osmanlı Devleti, bu medeniyetten geriye kalan maddi ve manevi miras üzerinde kurulmuştur. Osmanlı, Anadolu Selçuklu Devleti'nin yanı sıra diğer Orta Çağ Türk-İslam devletlerinin (İlhanîler ve Mısır Memlûkleri) sahip olduğu kurumları temelde benimsemiş ve bunlardan büyük ölçüde yararlanmıştır. Özetlenecek olursa Osmanlı diğer mevzulardaki gibi tımar sistemini de bu medeniyetlerden iktibas etmiştir (Şahin, 2013).

2. Tımar Tevcîh Edilmesi

Tımar tevcîhinin çok kesin kuralları olmamakla birlikte, usulün esnek kurallara tabi olduğu dile getirilmektedir. Genel olarak askeri bir başarı gösteren veya yönetici sınıfa yakın olan şahıslar tımar alabilmekteydi. Tımar almak isteyen kişi, tımarın bulunduğu yerin beylerbeyi ya da sancakbeyinden tavsiye niteliğinde bir mektup alarak, bu hususu merkeze arzual ile bildirmekte, eğer kabul edilirse beylerbeyi tarafından kendisine bir tezkire verilmekteydi (Doğan, 2011). Tımar tevcîhinin sınırları, mevcut köy, çiftlik ve mezra hududu gözetilerek çizilmiş, tımar sahipleri toprağı mülk edinemese veya yararına kullanamasa da, boş ya da köylü reayanın tasarrufundaki tarım arazisi ile tımarları dâhilindeki otlağı, çorak toprağı, yabancı meyve ağacını, ormanı ve suları kontrollerinde bulundurmaya kanunen yetkili oldukları zikredilmektedir (İnalçık, 2004). Etüt edilen 54 numaralı defterdeki hükümlerin büyük bir kısmında tımar tevcîh edilmesi hususu bulunmaktadır. Bilindiği üzere tımar tevcîhlerinin tamamı, Kanûnî Sultan Süleyman dönemine kadar merkezden yapılmaktaydı. Bu tarihte beylerbeyine küçük tımarların dağıtılmasında salahiyet verilmişti. Büyük tımarların tevcîhi ise, beylerbeyi o tımara hak kazanmış olan sipahiye bir tezkire vererek tayinini devlet merkezine teklif eder ve sonrasında sipahinin tayin beratı İstanbul'dan verilirdi (Yazıcı, 2010, s. 28).

Tablo.1 54 Numaralı (1-154) Mühimme Defterinde Tımar Sistemine Dair Hükümler

Tımar Rejimi İle İlgili Hükümler	Hüküm No:
Tımar	6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 24, 25, 26, 27, 31, 34, 35, 36, 37, 38, 41, 42, 45, 47, 48, 50, 51, 55, 56, 59, 60, 65, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 78, 80, 81, 82, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 92, 93, 94, 95, 97, 98, 99, 101, 103, 107, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 120, 121, 122, 124, 131, 134, 135, 136, 137, 141, 143, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 154, 156, 157, 158, 159, 160, 162, 164, 165, 166, 167, 168, 171, 172, 174, 175, 176, 178, 179, 180, 181, 186, 187, 189, 190,

	191, 192, 193, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 203, 204, 208, 210, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 223, 225, 227, 229, 230, 235, 236, 238, 241, 243, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 258, 259, 260, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 271, 272, 273, 274, 275, 277, 280, 281, 282, 283, 286, 287, 291, 292, 293, 295, 298, 300, 301, 304, 306, 307, 309, 315, 316, 318, 321, 322, 326, 332, 331, 333, 336, 337, 339, 340, 341, 344, 345, 348, 352, 356, 357, 361, 362, 365, 366, 368, 370, 372, 374, 375, 377, 378, 379, 380, 382, 384, 386, 388, 390, 391, 393, 394, 395, 396, 401, 402, 403, 404, 405, 408, 409, 410, 411, 412, 417, 421, 423, 425, 428, 429, 430, 431, 433, 434, 435, 437, 440, 441, 442, 443, 444, 445, 450, 451, 452, 453, 458, 459, 460, 464, 462, 465, 467, 468, 474, 476, 477, 479, 480, 482, 483, 484, 485, 491, 493, 494, 495, 496, 497, 498, 499, 500, 501, 503, 506, 509, 510, 511, 512, 513, 514, 515, 516, 517, 519, 520, 521, 522, 523, 524, 525, 526, 527, 528, 529, 530, 534, 535, 536, 540, 541, 542, 543, 544, 548, 550, 553, 556, 558, 560, 561, 563, 565, 556, 569, 571, 574, 575, 576, 577, 578, 581, 582, 583, 584, 586, 587, 588, 589, 590, 593, 595, 596, 597, 598, 600, 601, 603, 605, 606, 607, 609, 610, 613, 614, 616, 615, 617, 618.
Zeâmet	4, 5, 15, 23, 33, 43, 52, 61, 76, 91, 96, 100, 102, 106, 108, 123, 132, 133, 138, 142, 155, 188, 199, 221, 225, 234, 231, 232, 233, 248, 288, 289, 290, 296, 299, 307, 311, 314, 325, 335, 354, 383, 389, 407, 413, 420, 424, 437, 459, 486, 508, 531, 539, 547, 551, 567, 568, 573, 592, 594, 602, 604, 612.
Has	16, 77, 140, 207, 222, 257, 310, 399, 406, 591.

Tımarlar, işlevine, miras bırakılma durumlarına ve malî, idarî, salahiyetine göre “*tımar, zeâmet, has*” olarak üç ayrı sınıfa ayrılmaktadır. Bu kategori çerçevesinde tabloya bakıldığı zaman, incelenen defterin 80 varaklık kısmında 1–154 numaralı toplam 618 hükmün büyük çoğunluğu tımar uygulaması ile doğrudan alakalıdır. Görüldüğü üzere *tımar* konusunun geçtiği hükümler bir hayli fazla olup, onu *zeâmet* hususuna dair kayıtlar takip etmekte ve az miktarda olsa *has* mevzusunun bulunduğu anlaşılmaktadır.

Yapılan çalışmada tımar sistemi konusunda bir hayli hükmün olduğu tespit edilmiştir. Meselâ kimi zaman tımarı elinden alınan kişilerin durumları göz önünde bulundurularak tekrar iadesi söz konusu olmuştur. Nitekim tımarından azledilen Elvend için, tımarın kendisine

yeniden tevcihi hakkında, Erzurum Beylerbeyi'ne hükmedilmiştir (Mhm.d.054, 9.h). Yine Amasya Sancağında tımarından azledilen Mehmet'e Mirnas köyünden yeni tımar verilmesine ilişkin, Rum Beyi'ne hüküm yollanmıştır (Mhm.d.054, 17.h). Ayrıca bazı kayıtlarda eksik olan tımarın başka bir yerden verilmesi hususu da görülmektedir. Çorum Sancağında mutasarrıf olan Ferhat için noksanı bulunan tımarının Karahisar'ın Demürlü nahiyesindeki mahlûl tımarlardan tamamlaması hakkında, Rum Beylerbeyi'ne hüküm yazılmıştır (Mhm.d.054, 21.h). Erzurum Beylerbeyi'ne gönderilen belgede, Hasan'ın noksanı olan tımarının sefere memur iken gelmeyen kişilerin tımarından karşılanması talebinde bulunulmuştur (Mhm.d.054, 71.h). Tımar tatbikinde tayin, terfi, feragat, mübadele, mazuliyet ve vefat halinde kimlere ve ne şekilde intikal edeceği gibi konular kesin kurallara bağlanmış ve takipleri özenle yapılmıştır. Gösterilen bu titizlik belgelerde de açıkça görülmektedir. Tımar sahibinin ölümü halinde devlet, hizmete yarar erkek çocuklarından birine veya birkaçına vermeyi prensip olarak kabul etmiştir. Fakat bu şekilde verilen tımar, ölen babanın tımarının zaruri olarak kendisi olmadığı gibi, aynı değerde de olmamıştır (Yazıcı, 2010). Zira incelenen kayıtlarda bunun birçok örneği görülmektedir. Yusuf ve Veli adlı kardeşlerin İçil Sancağı'nda babalarına ait olan yedi bin akçelik tımarın kendilerine verilmesi taleplerine dair, Kıbrıs Beylerbeyi'ne hüküm gönderilmiştir (Mhm.d.054, 22.h). Sivas Kadısı'na yazılan hükümde, Himmet ve Hüseyin kardeşlerin babalarına ait olan tımarın kendilerine tevcih edildiği anlaşılmaktadır (Mhm.d.054, 34.h). Aynı şekilde Mustafa'ya ölen babasının tımarından verilmesi için Anadolu Beylerbeyi'ne hüküm yollanmıştır (Mhm.d.054, 167.h). Kimi zamanda tımara müdahale söz konusu olmuştur. Trablusşam Defterdârı Ahmet'in mektubu üzerine, sefere gidemeyen İbrahim isimli şahsın tımarına kimsenin dâhil ettirilmemesi amacı ile, Trablusşam Beylerbeyi'ne hüküm verilmiştir (Mhm.d.054, 131.h). Rum Beylerbeyi'ne gönderilen kayıtta, Hasan'a tevcih edilen tımara kimsenin mani olmaması ve beratla kendisine zapt ettirilmesi istenmiştir (Mhm.d.054, 227.h). Halep Sancağı'na tabi yerlerde tımarı olan Yusuf'un tımarına kimsenin karışmaması maksadıyla Halep Beylerbeyi'ne hükmedilmiştir (Mhm.d.054, 396.h). Bunların haricinde tımar sahibinin tımarı elinden alınmış, bunda sefere katılmama ya da firar etme, ihanet yahut göreve uymama, vazifeyi kötüye kullanma, suç işleme veya eşkıyalık faaliyetinde bulunma, gibi sebepler büyük rol oynamıştır. Örneğin Davut adlı kişiye sefere gitmeyen Hasan'ın tahvilinden tevcih edilmesi için Rum Beylerbeyi'ne hüküm gönderilmiştir (Mhm.d.054, 376.h). Tımarı ihlâl edenlerin müdahaleden men olup, muharebelerde yoldaşlık eden Sinan için tımar mukarrer olması babında Rum Beylerbeyi'ne hüküm ithaf edilmiştir (Mhm.d.054, 520.h). Bunlara ilave olarak, Osmanlı'da tımar sahipleri tarafından sefere götürmekle yükümlü

oldukları tam teçhizatlı *cebelü* olarak adlandırılan askerler bulunmaktaydı (Emecen, 1993). Nitekim ele alınan belgelerde de bu askerlerden bahsedilmektedir. Kıbrıs Beylerbeyi'ne yazılan hükümde, Tarsus Sancağında sekiz bin beş yüz akçelik zeâmet tasarruf eden Kıbrıs hazine emini olan İbrahim'in cebelü beslediği zeâmetine dışarıdan kimsenin müdahale etmemesi emredilmiştir (Mhm.d.054, 15.h). Eski Rum Beylerbeyi'nin mektubu üzerine hasta olup sefere gidemeyen Ali adlı kişinin cebelüsü seferde olduğu, tımarının kendisinde kalması hakkında, Serdar'a hüküm gönderilmiştir (Mhm.d.054, 241.h). Başka bir kayıtta, Mehmet'in hasta olduğundan sefere gitmeye gücünün yetmediğini bildirdiği, askerinin sefere gideceğini söylemesi üzerine, tımar tasarrufuna mani olunmayıp kendisine mukarrer edilmesine ilişkin, Rum Beylerbeyi'ne emir yollanmıştır (Mhm.d.054, 496).

Daha önce değinildiği üzere, Osmanlı tımar sisteminde 20.000 akçeden fazla dirlik tasarrufu olan *zeâmet*, genellikle askerî hizmette bulunanlara verilen, 20.000 ile 100.000 akçe arasındaki dirliği ifade etmekte, bu dirliği tasarruf eden kişilere zâim denilmektedir (Afyoncu, 2013). Araştırılan defterde zeâmet ile ilgili kayıtlarda bu görevlilere ve farklı hususlara değinildiği görülmektedir. Örneğin Kıbrıs Beylerbeyi'ne yazılan hükümde, Mustafa Çavuşa eksik zeâmeti için mahlûl olan başka tıardan tevcih edilmesi söylenmiştir (Mhm.d.054, 5.h). Sancak Beyi Ahmet için yirmi bin akçe zeâmete emir yazılması hakkında, Bağdat Beylerbeyi'ne hüküm gönderilmiştir (Mhm.d.054, 4.h). Anadolu Beylerbeyi'ne yollanan hükümde Çankırı Sancağı'nda zeâmeti olan Muharrem çavuşa bin beş yüz akçe terakkî verilmesi ifade edilmiştir (Mhm.d.054, 91. h). İslam'a meyleden Sergiz adlı kişiye otuz bin akçe zeâmet tevcih edilmesine ilişkin, Batum Beylerbeyi'ne hüküm yazılmıştır (Mhm. d.054, 299.h). Kasım adındaki şahsın ricası üzerine zeâmetine kimsenin müdahale etmeyip, kendisine zapt ve tasarruf olunmasına dair, Diyarbakır Eyaleti ile Vezir Sinan Paşa'ya hüküm edilmiştir (Mhm.d.054, 383.h). Rus muharebesinde beratını zayi eden zâim Ali'ye tezkiresinin tekrar verilmesi babında, Erzurum Beylerbeyi'ne hüküm gönderildiği anlaşılmaktadır (Mhm.d.054, 153.h).

Son olarak değinilen *has* konusu ise; Osmanlı Devleti'nde padişaha, hanedan mensuplarına, yüksek devlet görevlilerine ait şahsî mülk, arazi, yıllık gelir ve dirlikler için kullanılan bir terimdir (Orhonlu & Göyünç, 1997). Ayrıca senelik hâsılatı 100.000 akçeden fazla olan tımarlar için kullanılan bir tabir olan has, "*Havas*" şeklinde de dile getirilmiştir (Pakalın, 1993). İncelenen defterdeki hükümlerde has sistemine ilişkin az oranda da olsa veriye ulaşmak mümkündür. Nitekim Beylerbeyi olan Mustafa'nın adam gönderip, kendisine has tevcih edilmesi hususunda, Rum Beylerbeyi'ne hüküm gönderilmiştir (Mhm.d.054, 77.h). Lahsa Beylerbeyi'ne yazılan hükümde, Nahlini Beyi'nin adam göndermesi üzerine haslarının

tedarik edilip tevcîh olunması talep edilmiştir (Mhm.d.054, 310.h). Aktaş Beyi'nin mektubu üzerine, mutasarrıfında olan karyelerden haslarına mahsup olmak üzere kendisine tevcîh edilmesi hakkında, Şamahî Beylerbeyi'ne emredildiği anlaşılmaktadır (Mhm.d.054, 591.h).

3. Tımar Terakki Verilmesi

Osmanlı Devleti'nde çeşitli askerî ve idarî vazifelilere ilâve amaçla verilen tahsisat olan terakki; “ilerleme, yükselme; artma, çoğalma” anlamlarına gelmekte, bazen de bir mevkiden daha yüksek bir göreve geçmeyi, terfiyi ifade etmektedir (Ahışhalı, 2011). Tımarlar umumiyetle, sipahi denen eyalet askerlerine tahsis edilmiş, sipahi tımarının bu hizmeti yapanlara verilen çekirdek kısmına “*kılıç*” denilmiştir. Bu toprak parçası zamanla, sipahinin gösterdiği yararlılıklara paralel olarak, “*terakki*” olarak büyütülmüş, bu durum sipahinin maaşına yapılan zam olarak belirtilmiştir (Tabakoğlu, 1999). İncelenen defterde terakki hususunun bir hayli çok olduğu görülmektedir. Örneğin Erzurum Beylerbeyi'ne yollanan kayıtta, Şehsuvar'a Şirvan muhafazasında gösterdiği yararlılık nedeniyle terakkî verilmesi istenmiştir (Mhm.d.054, 10.h). Başka bir kayıtta Erzurum Defterdârı Yusuf'un mektubu üzerine, Kütahya Sancağı'nda tımarı olan Ahmet'e seferde gösterdiği hizmetinden dolayı terakki verilmesine dair, Anadolu Beylerbeyi'ne hükmedilmiştir (Mhm.d.054, 45.h). Bir diğer belgede terakkîsi zayi olan Güllabi'ye kanun üzere tekrar kaydından verilmesi hakkında, Rum Beylerbeyi'ne emir verilmiştir (Mhm.d.054, 256.h). Yine Anadolu Beylerbeyi'ne gönderilen hükümde Mustafa'ya yararlılığından dolayı üç bin akçe terakkî verilip zayi olması üzerine tekrar kaydından tevcîh edilmiştir (Mhm.d.054, 435.h). Hüdâvendigar Sancağı'nda tımarı olan Feyzullah'a bin iki yüz akçe terakkî verilmesi için, Anadolu Beylerbeyi'ne hüküm yollanmıştır (Mhm.d.054, 581.h). Ayrıca kâtip Ahmet'in hissesine terakkî hasebiyle müdahale edildiğini bildirmesi üzerine, terakkî gereğince zapt ettirilip, dışarıdan kimsenin karışmaması hususunda Halep Beylerbeyi'ne hüküm yazılmıştır (Mhm.d.054, 618.h).

Sonuç

Bu çalışma, tımar sisteminin uygulanışına dair, 54 numaralı mühimme defterindeki mevcut bilgiler esas alınarak ve bu çerçevede, rejimin işleyişi hakkında malumat verme maksadıyla meydana getirilmiştir. Nitekim burada mühimme defterinde bulunan hükümler doğrultusunda Osmanlı Devleti'nde bir hayli uzun yaşam hattına haiz, temel müesseselerden biri olan tımar sisteminin tatbik edilmesi hususunun gözler önüne serilmesine gayret gösterilmiştir. Ayrıca tımar sisteminin işleyişinde önemli bir yöntem olan tevcîh ve terakki verilmesi usulünün düzgün ve sistematik bir şekilde yapıldığını incelenen defterler doğrultusunda belirtmek mümkün olmakla birlikte, belgelerden çıkarılan örnekler araştırmanın

ortaya koyulmasında büyük katkıda bulunmuştur. Nitekim Osmanlı Devleti, hem kendisinden evvel kurulan Türk devletlerinin uyguladığı idarî yapıdan esinlenmiş hem de yönetsel konumunu üst düzeye çıkarmıştır. Elbette ki bu idarî yapı dâhilinde ve en mühimi olan Divân-ı Hümâyûn, merkez teşkilâtının en yüksek makamı haline gelmiştir. Bu bağlamda mühimme defterleri ise Divân-ı Hümâyûn'da içtimaî, siyasî, iktisadî, askerî sahalarda alınmış olan kararların kaydedildiği defterler arasında ilk sırada yer almaktadır. Mühimme defterleri, Osmanlı tarihini tam olarak anlayabilmek için incelenmesi elzem, önemli ve birinci el kaynak niteliğindedir. Çalışmanın konusu olan Osmanlı'nın on ikinci padişahı sultan III. Murat dönemine ait bu defter, tımar sistemi ve sistemin işleyişi ile ilgilidir. Diğer taraftan 54 numaralı mühimme defterinde, Osmanlı Devleti'nde büyük bir öneme haiz olan tımar sistemi ve bu sistemin uygulanması ile alâkalı kapsamlı bilgiye ulaşılmaktadır. Tamda bu noktada bahsi geçen defterin rehberliğinde Osmanlı Devleti için böylesine ehemmiyetli olan tımar rejimi hususunda bir inceleme yapmak temel amaç edinilmiştir. Mühimme defterleri, Osmanlı bürokrasisinde hayatî bir yere sahip ve muhtevası itibarıyla oldukça zengin tarihi bilgiye maliktir. Netice olarak çalışmaya konu olan 54 numaralı mühimme defteri de bu zenginliğin bir parçasını oluşturmakta, bilhassa devletin denetiminde üretimde sürekliliğin olması, merkezi otoritenin güçlenmesi ve orduya asker sağlanması gibi birçok faydaları olan tımar sistemi mevzusunun ele alınması hedeflenmiştir. Tımar sistemi, Osmanlı toprak düzeninin temel taşlarından biri olup, aynı zamanda askeri ve mali işlevler bakımından da büyük bir öneme sahiptir. Devlete ait toprakların, belirli asker ve memurlara vergi toplama yetkisiyle tahsis edilmesi olan tımar, Osmanlı İmparatorluğu'nun geniş sınırlarında güvenlik sağlanması ve tarımsal üretimin sürdürülebilirliği açısından kritik bir rol oynamıştır. Çalışmanın temelini oluşturan mühimme defterleri, Divân-ı Hümâyûn'da alınan kararların kaydedildiği ve tımarla ilgili işlemlerin yer aldığı önemli belgelerdir. Bu defterlerdeki hükümler, tımar sisteminin nasıl işlediğine dair somut veriler sunmaktadır. XV. yüzyılın ortalarından itibaren belirginleşen tımar sistemi, sadece toprak tahsisi değil, aynı zamanda askerî ve idari yapılara dayanan bir sistematiği de içermektedir. Tımarlar, devletin idari yapısını güçlendirmek için kullanıldığı gibi, aynı zamanda askeri gücün sürekliliğini sağlamak için de önemli bir araç olmuştur.

Tımar tevecîhi, Osmanlı Devleti'nde genellikle başarı göstermiş askerlere veya yönetici sınıfa yakın kişilere verilmiştir. Bu süreç, yerel yönetici ve beylerbeyinin devlete arz ettikleri tavsiyeler ve tımar alacak kişilerin gösterdikleri başarılar doğrultusunda gerçekleşmiştir. Ancak, bu süreçteki esneklik, tımarların dağıtımı konusunda önemli değişimlere yol açmıştır. XVI. yüzyıldan sonra tımarların dağıtımı, yerel yöneticilere belirli ölçüde yetki verilerek, merkeziyetçilikten yerel yönetimlere doğru bir evrim geçirmiştir. Araştırmada ayrıca, tımar

sistemiyle ilgili çeşitli türlerin bulunduğu belirtilmiştir. Bunlar arasında hizmet tımarı, mustahfız tımarı ve eşkinci tımarı gibi farklı kategoriler yer alır. Her tımar türü, verilen görevlerin türüne ve kişinin askeri ya da idari pozisyonuna göre şekillenmiştir. Bu çeşitlilik, tımar sisteminin dinamik ve çok yönlü bir yapı olduğunu göstermektedir. Sonuç olarak, Osmanlı tımar sistemi, gerek askeri gerekse de idari anlamda Osmanlı İmparatorluğu'nun sürdürülebilirliğini sağlayan önemli bir yapı olarak kendini göstermiştir. Tımarların dağıtımı ve denetimi, devlete bağlı bir organizasyon olarak işlev görmüş ve bu sistemin uygulamaları, imparatorluğun hem iç hem de dış işlerinde stratejik bir öneme sahip olmuştur. Ayrıca, mühimme defterlerinin incelenmesi, tımar sisteminin işleyişi ve değişen dinamikleri hakkında daha derinlemesine bir anlayış sağlamada büyük rol oynamıştır.

Kaynaklar

1.Arşiv belgeleri

A.DVN.MHM,d.054 Numaralı Mühimme Defteri (1-154).

MHM.d.054, 4.h

MHM.d.054, 5.h

MHM.d.054, 8.h

MHM.d.054, 9.h

MHM.d.054, 10.h

MHM.d.054, 15.h

MHM.d.054, 17.h

MHM.d.054, 21.h

MHM.d.054, 22.h

MHM.d.054, 34.h

MHM.d.054, 45.h

MHM.d.054, 71.h

MHM.d.054, 77.h

MHM.d.054, 91.h

MHM.d.054, 131.h

MHM.d.054, 153.h

MHM.d.054, 167.h

MHM.d.054, 190.h

MHM.d.054, 217.h

MHM.d.054, 227.h

MHM.d.054, 241.h
MHM.d.054, 256.h
MHM. d.054, 299.h
MHM.d.054, 302.h
MHM.d.054, 310.h
MHM.d.054, 376.h
MHM.d.054, 383.h
MHM.d.054, 396.h
MHM.d.054, 435.h
MHM.d.054, 496.h
MHM.d.054, 520.h
MHM.d.054, 581.h
MHM.d.054, 591.h
MHM.d.054, 618.h

2. Araştırma ve Kaynak Eserler

Acun, F. (2002). Klasik Dönem Eyalet İdare Tarzı Olarak Tımar Sistemi ve Uygulaması. *Türkler Ansiklopedisi*, Hasan Celal Güzel; Salim Koca; Kemal Çiçek (ed.). (C. IX, 899-903). Yeni Türkiye Yayınları.

Afyoncu, E. (2013). Zeâmet. İçinde. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. XLIV, s. 162-164). TDV Yayınları.

Ahışhalı, R. (1999). Divân-ı Hümâyün Teşkilatı. *Osmanlı Ansiklopedisi*. Güler Eren (ed.). (C. VI, s. 24-33). Yeni Türkiye Yayınları.

Ahışhalı, R. (2011). Terakkî. İçinde. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. XL, s.479-481). TDV Yayınları.

Atik, K. (2021). Tımar Sistemi İle Yaya Ve Müsellem Teşkilatları Üzerine Karşılaştırmalı Bir Analiz. *International Social Mentality and Researcher Thinkers Journal*,7 (50), 2357-2369.

Barkan, Ö. L. (1979). Tımar. İçinde. *İslam Ansiklopedisi* (C.XII/I, s. 286-333). Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

Doğan, M. (2011). Osmanlı Tımar Sistemi'nde Tevcih Prosedürü. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2 (1), 1-11.

Emecen, F. M. (1993). Cebelü. İçinde. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C.VII, s.188-189). TDV Yayınları.

Emecen, F. M. (2005). Osmanlı Divanının Ana Defter Serileri: Ahkâm-ı Mirî, Ahkâm-ı Kuyûd-ı Mühimme ve Ahkâm-ı Şikâyet. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 3 (5), 107-139.

Halaçoğlu, Y. (2002). Klâsik Dönemde Osmanlı Devlet Teşkilatı. *Türkler Ansiklopedisi*, Hasan Celal Güzel, Salim Koca, Kemal Çiçek (ed.). (C. IX, 795-838). Yeni Türkiye Yayınları.

İnalcık, H. (2004). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi (1300-1600)*. (Çev. H. Berktaş). Eren Yayıncılık.

İnalcık, H. (2012). Tımar. İçinde. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. XLI, s.168-173). TDV Yayınları.

Kılıç, M. (2003). Osmanlı Tarih Araştırmalarında Mühimme Defterlerinin Yeri ve 107 Numaralı Mühimme Defteri. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VII/2, s. 249-260.

Kurt, Y. (1999). Osmanlı Toprak Yönetimi. *Osmanlı Ansiklopedisi*. Güler Eren (ed.). (C. III, s. 59-65). Yeni Türkiye Yayınları.

Kütükoğlu, M. S. (2020). Mühimme Defteri. İçinde. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. XXXI, s.519-522). TDV Yayınları.

Mumcu, A. (1994). Divân-ı Hümâyûn. İçinde. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. IX, s. 430-432). TDV Yayınları.

Orhonlu, C.& Göyünç, N. (1997). Has. İçinde. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. XVI, s. 268-270). TDV Yayınları.

Pakalın, M. Z. (1993). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I*. Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

Sertoğlu, M. (1986). *Osmanlı Tarih Lugatı*. Enderun Yayınları.

Şahin, H. (2013). Osmanlı Tımar Sisteminin Menşei Meselesi. *Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi*, 4 (12), 58-74.

Tabakoğlu, A. (1999). Osmanlı Mali Yapısının Ana Hatları. *Osmanlı Ansiklopedisi*. Güler Eren (ed.). (C. III, s. 125-135). Yeni Türkiye Yayınları.

Temelkuran, T. (1975). Divân-ı Hümâhun Mühimme Kalemi. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, 129-175.

Uzunçarşılı, İ. U. (1988). *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Yazıcı, F. (2010). *54 Numaralı Mühimme Defteri'nin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi (1-154)* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Atatürk Üniversitesi.

Zaim, S. (1999). Yükselme Devrinde Osmanlı Devleti'nin İktisadî Durumu. *Osmanlı Ansiklopedisi*. Güler Eren (ed.). (C. III, s. 32-44). Yeni Türkiye Yayınları.